

Johann Friedrich von Erdmann ja meditsiinitopograafiad Tartu ülikoolis¹

KAARINA REIN

Meditsiiniprofessor Johann Friedrich von Erdmanni (1778–1846) teatakse Eesti kultuuriloos eelkõige kui Friedrich Robert Faehlmanni õpetajat ja mentorit. Tema eestkostel oleks Faehlmannist võinud saada esimene eestlasest Tartu ülikooli professor – kui Erdmann Tartust lahkus, nägi ta just temas oma ametijärglast arstiteaduskonna professoritoolil. Paraku ei peetud Faehlmanni sellele kohale sobivaks.²

Tartu ülikooli arstiteaduskonna ajaloos tõuseb Erdmann esile mitmete enda juurutatud uuendustega. Ta sai tuntuks sellega, et võttis kasutusele stetoskoobi, mis lõi uued võimalused diagnostikaks ja levis tema õpilaste kaudu ka Venemaale. Nii hakati Tartus stetoskoopi kasutama juba 1820. aastal, mil seda Venemaal veel kasutusel ei olnud.³ Erdmannist kirjutatakse ka kui Tartu ülikooli farmako-

¹ Artikli valmimist on toetanud teadusgrant POST108 „Tartu ülikooli esimesed teadustööd. Disputatsioon kui kirjandusžanr Academia Gustaviana ajal“ ning teadus- ja arendusprojekt PHVF119924 „Balti regiooni arstide varauusaegsete väitekirjade baasstandardi väljatöötamine“.

² Kristi Metste, „Miks Faehlmannist ei saanud arstiteaduskonna professorit“, *Keel ja Kirjandus*, 5 (2009), 321–340; Ilo Käbin, *Die medizinische Forschung und Lehre an der Universität Dorpat / Tartu 1802–1940*. Sydsvenska medicinhistoriska sällskapetets årsskrift, Supplementum, 6 (1986), 143.

³ Karl Siilivask (koost), *Tartu ülikooli ajalugu*, 2 (Tallinn: Eesti Raamat, 1982), 242–243; Ilmar Talve, *Eesti kultuurilugu* (Tartu: Ilmamaa, 2004), 249.

loogilisele kolleksioonile alusepanijast.⁴ Samuti on teda nimetatud füsioteraapia pioneeriks Tartu ülikoolis.⁵

Lisaks tuleb mainida Erdmanni laia silmaringi, väga head ladina keele oskust ja kultuurihuvi.⁶ Uurimused ei räägi temast ainult kui meedikust, vaid ka kui kultuurikolleksionäärast.⁷ Siinne artikkel keskendub Erdmanni ametiaegadel ja mõnevõrra hiljem keiserlikus Tartu ülikoolis koostatud meditsiinitopograafilistele doktoritöödele. Seni on vaid vihjatud, et selliste väitekirjade rohkus keiserlikus Tartu ülikoolis on seotud tema nimega.⁸ Käesoleva kirjutise eesmärk on leida seoseid Erdmanni tegevuse ja Tartu ülikooli meditsiinitopograafiliste dissertatsioonide vahel.

Wittenberg–Kaasan–Tartu

Johann Friedrich von Erdmann sündis 1778. aastal Wittenbergis kõrgema vaimuliku pojana. Tema esimesed õpetajad olid isa ja kümme aastat vanem vend, kellelt Erdmann omandas silmapaistvalt hea ladina keele oskuse, millega ta ka Tartu ülikoolis silma paistis. Wittenbergi ülikoolis astus ta kõigepealt usuteaduskonda, mille ta järgmisel aastal arstiteaduskonna vastu vahetas, ning sai tunnustatud südamehaiguste spetsialisti professori Friedrich Ludwig Kreysigi (1770–1839) õpilaseks. 1802. aastal kaitses Erdmann elektrolüüsi-teemalise väitekirja „Utrum aqua per electricitatem columnae a celeberrimo Volta inventae in elementa sua dissolvatur?“ („Kas vesi väljapaistvaima Volta leiutatud elektrisamba mõjul laguneb elementideks?“),⁹ mille eest talle anti meditsiini- ja kirurgiadoktori kraad. Pärast dissertatsiooni kaitsmist täiendas Erdmann end Viinis rahvatervishoiu pioneeriks peetava Johann Peter Franki (1747–1821)

⁴ Kuno Kõrge, „Johann Friedrich von Erdmann (1778–1846)“, Viktor Kalnin (koost), *Eesti arstiteaduse ajaloo* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 1996), 44–45; Tullio Ilomets, Margit Päid, „J. Fr. Erdmann ja tema farmakoloogiline kolleksioon“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 18 (1958), 123–130.

⁵ Käbin, *Die medizinische Forschung*, 301.

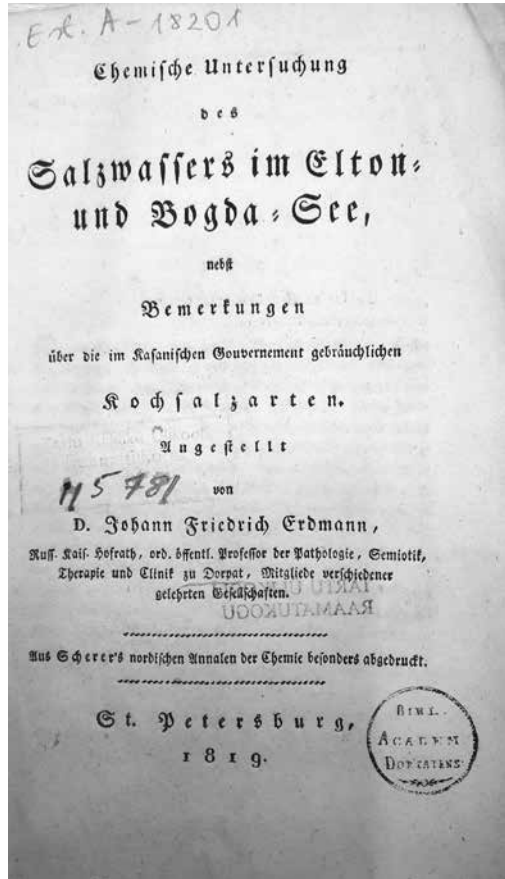
⁶ Nikolai Pirogov, „Elu küsimusi. Vana arsti päevik“, Sergei Issakov (koost), *Mälestusi Tartu ülikoolist*, (Tallinn: Eesti Raamat, 1986), 145.

⁷ Kristiina Tiideberg, „Kuidas jõudis haruldane Araabia taevagloobus Tartu Ülikooli kogudesse?“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 46 (2018), 132–140.

⁸ Viktor Kalnin, „Meditsiinigeograafia Tartu ülikooli teadlaste töödes“, *Eesti Loodus*, 10 (1973), 585; Käbin, *Die medizinische Forschung*, 300.

⁹ Maie Toomsalu, *Tartu ülikooli vana anatoomikumi professorid* (Tartu, 2002), 113.

Joonis 1.
 Johann Friedrich
 Erdmanni monograafia
 „Eltoni ja Bogda järve
 soolavee keemiline uuring“
 tiitelleht.

juhendamisel. Erdmann pöördus 1804. aastal Wittenbergi tagasi, habiliterus seal loodusteaduste professoriks ning praktiseeris ka arstina. 1808. aastal valiti ta Wittenbergi ülikooli patoloogia ja teraapia korraliseks professoriks.¹⁰ 1809. aastal külastas ta Prantsusmaad, Itaaliat ja Šveitsi.¹¹

1810. aastal kutsuti Johann Friedrich von Erdmann Kaasani ülikooli patoloogia, teraapia ja kliiniku professori kohale. Erdmann võttis pakkumise vastu, sest Wittenbergis olevat materiaalsed tingimu-

¹⁰ Körge, 42.

¹¹ Johann Friedrich von Recke; Karl Eduard Napiersky, *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrtenlexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Erster Band A-F* (Mitau, 1827), 510–511.

sed soovida jätnud. Nimelt polevat seal leitud raha teraapiakliiniku laiendamiseks.¹²

1804. aastal asutatud Kaasani ülikool on Venemaa vanimaid ülikoolle. Sellal kui Erdmann seal loenguid luges, õppis Kaasani ülikoolis selle üks kuulsamaid kasvandikke matemaatik Nikolai Lobatševski (1792–1856), kellest hiljem sai sealsamas professor ja pikaajaline rektor.

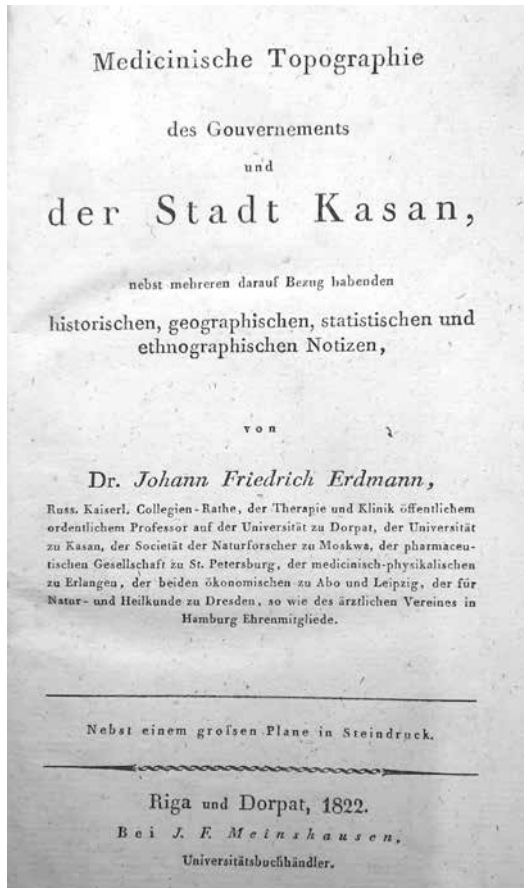
Erdmann luges Kaasani ülikoolis loenguid aastatel 1810–17 mitmes meditsiinivaldkonnas ja juhatas teraapiakliinikut. Vene keele oskamatus tõttu olevat ta Kaasani pidanud loenguid ladina keeles. Ilmselt iseloomustab vene keele mitteoskamine küll tema Kaasani perioodi algust, sest Erdmanni Venemaa muljete põhjal valminud monograafiates on ära toodud venekeelsed väljendid, seega pidi ta seda mingil määral kindlasti valdama. Aastatel 1814–17 oli Erdmann Kaasani ülikooli arstiteaduskonna dekaan. Lisaks meditsiinilistele ametitele oli ta Saraatovi, Simbirski, Astrahani, Permi ja Tobolski kubermangu kooliinspektor. Koolikomisjoni liikmena tegi Erdmann aastatel 1815–16 ulatuslikke reise nendes kubermangudesse, tutvudes nii Venemaa koolioludega kui ka rahva tegevusalade, kommete ja traditsioonidega. Erdmanni üks huviobjekte olid mineraalveeallikad.¹³

Venemaal saadud andmete ja muljete põhjal valmis tal mitu saksa keelset monograafiat. 1822. aastal trükiti raamat „Kaasani kubermangu ja linna meditsiinipograafia“, mis on kolmeköitelise monograafia „Andmeid Sise-Venemaa tundmiseks“ I osa. Autor kirjutas selle kokku Tartus 1821. aastal. Teose eessõnas annab ta teada, et on elanud Kaasani üle seitsme aasta ja sealkandis korduvalt reisinud. Raamat on pühendatud Erdmanni õpetajale Wittenbergis professor Friedrich Ludwig Kreysigile. Oma Venemaa-teemalise monograafia teise ja kolmanda osa pani Erdmann kirja 1824. aastal reisil Prantsusmaale. Reisioludega palub ta lugejail vabandada ka sinna sattunud vigu, sest ebakorrapärase kirjutamise tõttu polnud tal oma tööst korralikku ülevaadet.¹⁴ Erdmann nimetab oma mitmeosalise teose

¹² Toomsalu, 113.

¹³ Kõrge, 42–43.

¹⁴ Johann Friedrich Erdmann, *Beiträge zur Kenntniss des Innern von Russland von Dr. Johann Friedrich Erdmann. Reisen im Innern Russlands, angestellt von Dr. Johann Friedrich Erdmann. Zweite Hälfte* (Leipzig: Bei Paul Gotthelf Kummer, 1826), IX–X.

Joonis 2.
J. F. Erdmanni
raamatu „Kaasani
kubermangu ja
linna meditsiini-
topograafia“
tiitelleht.

eesmärgina Venemaa sisemaa olude kirjeldamist, kuna Venemaa si-
sealadest teavad sakslased vähe.¹⁵ Seega on saksakeelne monograa-
fia kirjutatud ennekõike sakslastele. Üldistavalt ütleb autor, et me-
ditsiintopograafiate kasulikkus on üleüldiselt teada ja see kasvab
erinevate paikade võrdluses, mis viib omakorda uutele tulemustele.¹⁶

¹⁵ Johann Friedrich Erdmann, *Medizinische Topographie des Gouvernements und der Stadt Kasan, nebst mehreren darauf Bezug habenden historischen, geographischen, statistischen und ethnographischen Notizen von Dr. Johann Friedrich Erdmann. Beiträge zur Kenntniss des Innern von Russland von Johann Friedrich Erdmann. Erster Theil* (Riga und Dorpat: Bei J. F. Meinshausen, Universitätsbuchhändler, 1822), V.

¹⁶ Erdmann, *Medizinische Topographie des Gouvernements und der Stadt Kasan*, III–IV.

Erdmann läheneb enda sõnutsi Venemaa olude kajastamisele geograafilisest, etnoloogilisest ja loodusloolisest vaatevinklist. Sellel teel nimetab ta ka takistusi nagu kohaliku keele mittetundmine ja ajapuudus, ning lisaks hävitas 1815. aastal suur tulekahju suurema osa Kaasani avalikest arhiividest.¹⁷

Kuna arvatavalt oli Erdmannil kõige põhjalikumalt võimalik tutvuda Kaasani linna ja kubermanguga, siis toome mõned nopped tema monograafia esimesest osast. Kõigepealt annab autor üheksas peatükis üldise ülevaate Kaasani kubermangu ajaloost, looduslikest oludest ja maavaradest, kliimast, looma- ja taimeriigist (seejuures eraldi ravimtaimedest), haldusjaotusest, elanikest, majandusest ning haigustest. Kõige ulatuslikumalt räägib autor siin erinevatest rahvustest – nende päritolust, loomusest, kommetest ning lõpetuseks ka haigustest, kuigi ei saa öelda, et sellele temale oleks ta erilisel keskendunud. Erdmann jutustab venelastest, tatarlastest, tšuvaššidest, tšeremissidest ehk maridest, mordvalastest, kes jagunevad eradeks ja mokšadeks, ja votjakkidest ehk udmurtidest ning toob ära ka nende arvud.¹⁸

Venelasi iseloomustab ta kui heatujulisi, osavõtlikke, külalislahkeid, religioosseid ja ülemate suhtes kuulekaid; järgneb venelaste pühade ja tähtpäevade suurejooneline kirjeldus, kus autor esitab ka venekeelseid fraase, mida tuleb pühade puhul soovida. Ent Erdmann tõstab venelaste juures esile ka liigsöömise ja vägijookide ülemäärase tarvitamise.

Venemaa elanike puhul teeb Erdmann vahet, kas nad on ristitud, paganad või muslimid. Autor räägib eraldi tatarlastest ja muslimite kommetest, ristimata tšuvaššidest ning soome-ugri rahvastest, kelle soome päritolu Erdmann ka korrektselt välja toob. Kuna tegemist on meditsiinipograafiaga, siis on mainitud ka erinevatele rahvastele iseloomulikke haigusi ja nende tervisekäitumist.

Tšuvaššidele on autori sõnul iseloomulikud silmahaigused, nt trihhiaas, mis tulevat suitsust majades. Erdmann lisab ka, et tšeremisside, mordvalaste ja udmurtide endeemilisi haigusi ta ei tea. Soome-ugri rahvad on tema nägemuses tervemad kui teised.

¹⁷ Erdmann, *Medizinische Topographie des Gouvernements und der Stadt Kasan*, IV.

¹⁸ Erdmann, *Medizinische Topographie des Gouvernements und der Stadt Kasan*, 27–118.

Siinkohal võib meenutada, et Baeri 1814. aasta doktoritöös, kus käsitletakse küll sarnaseid probleeme (nt suitsust tingitud silmahaigused), eestlaste tavadest ja religioonist ei räägita. Baer toob välja, et eestlastel esineb harva psüühilisi haigusi ja krampe.¹⁹ Erinevalt Baerist kasutab Erdmann statistilis-demograafilist meetodit.²⁰

Teine jaotis kõnealusest raamatust räägib Kaasanist, mis on tatarite päritolu asula. Kirjeldatakse linna ajalugu, asukohta, kliimat, tööstust, lõbustusi, haigusi, haiglaid ja muid terviseasutusi. Kaasani kandi puhul nimetab Erdmann kliimast ja temperatuuri vaheldumise tingitud tõbesid: reumaatilisi vaevusi, katarre, kaela, kõrva- ja silmapõletikke ja palavikke. Kubermangule iseloomulikke haigusi polevat ta tuvastanud.²¹

Huvitav aspekt eri rahvaste tervisekäitumise kirjeldustes on asjaolu, et sakslastest arstid üldjuhul taunivad sauna. Halvustavat suhtumist märgib ära ka Baer oma doktoritöös, kuigi ta ise suhtub sellesse pigem pooldavalt.²² Erdmann nimetab saunast tingitud haigusi eluviisihäigusteks ja sauna ennast paljude tõbede allikaks. Siia kuuluvad südameklõppimine, pulsi sagenemine, palavik, mida põhjustab lumes kümblemine, kopsuhaigused ja nakkuste levik, nt vihtlemisel.²³

Erdmanni muudest Tartus koostatud teostest rääkides tuleb mainida ladinakeelseid Tartu ülikooli kliiniku annaale aastatest 1818–20 „Annales scholae clinicae medicae Dorpatensis annorum MDCCCXVIII, MDCCCXIX et MDCCCXX“. Sealgi on lähenemine sarnane tema Venemaa käsitleusega – raamatu algul on ülevaade Tartu ajaloost, kliimast ja rahvastikust.²⁴ Meditsiiniajalooliselt on huvitav stetoskoobi kasutamine Tartu ülikooli kliinikus neil aastatel. Erdmanni ladina keelt selles raamatus on hinnatud Cicero vääriliseks.²⁵

¹⁹ Carolus Ernestus Baer, *Dissertatio inauguralis medica de morbis inter Esthonas endemicis* (Dorpati: Litteris J. C. Schönmanni, 1814), 75. Eesti keeles: Karl Ernst v. Baer, *Eestlaste endeemilistest haigustest*, tõlk Ülo Torpats, Loomingu Raamatukogu 33 (1976), 48.

²⁰ Kalnin, „Meditsiinigeograafia Tartu ülikooli teadlaste töödes“, 585.

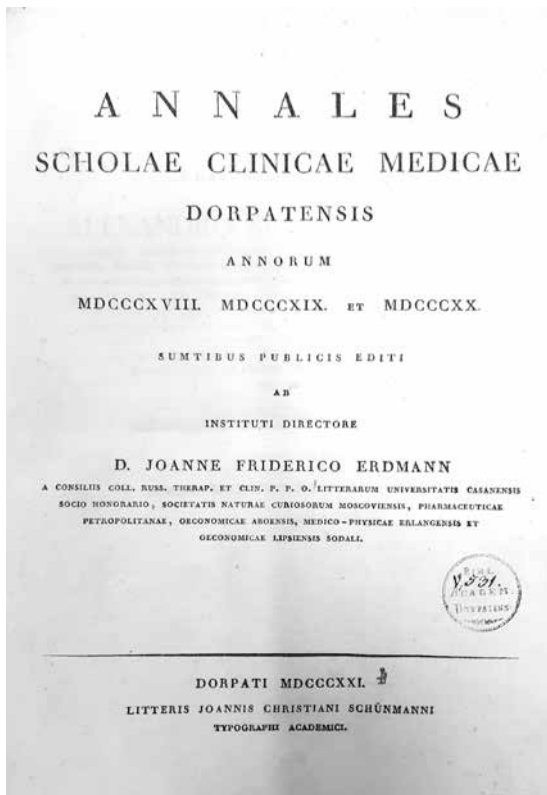
²¹ Erdmann, *Medizinische Topographie des Gouvernements und der Stadt Kasan*, 149.

²² Baer, *Dissertatio inauguralis*, 56.

²³ Erdmann, *Medizinische Topographie des Gouvernements und der Stadt Kasan*, 250.

²⁴ Joannes Fridericus Erdmann, *Annales scholae clinicae medicae Dorpatensis annorum MDCCCXVIII, MDCCCXIX et MDCCCXX* (Dorpat: J. C. Schönmann, 1821), 3–7.

²⁵ Käbin, 300.

Joonis 3.

J. F. Erdmanni välja
antud Tartu Ülikooli
kliiniku annaalid
1818, 1819, 1820.

Kuna Erdmann tundis erilist huvi mineraalvete vastu, tasub mainida ka tema Venemaa soolajärvede teemalist teost, milles ta määrab Eltoni ja Bogda järve soolasisaldust.²⁶

Johann Friedrich von Erdmanni Tartu perioodid
Kaasanist lahkus Erdmann väidetavalt tervislikel põhjustel ja kavatses esialgu Saksamaale tagasi pöörduda.²⁷ Ent 1817. aastal tehti talle ettepanek tulla tööle Tartu ülikooli. Selle kutse võttis ta ka

²⁶ Johann Friedrich Erdmann, *Chemische Untersuchung des Salzwassers im Elton- und Bogda-See, nebst Bemerkungen über die im Kasanischen Gouvernement gebräuchlichen Kochsalzarten. Angestellt von D. Johann Friedrich Erdmann. Aus Scherer's nordischen Annalen der Chemie besonders abgedruckt* (St. Petersburg, 1819).

²⁷ Nikolai Pirogov nimetab oma mälestustes Erdmanni lahkumise põhjusena pagendamist. Vt „Elu küsimusi. Vana arsti päevik“, 145.

vastu ning 30. juulil 1817 valiti Erdmann Tartu ülikooli patoloogia, semiootika, teraapia ja kliiniku korraliseks professoriks. Ühtlasi sai temast polikliiniku juhataja. Erdmann jõudis Tartusse ja asus neid ülesandeid täitma 1818. aasta jaanuaris. Tema esimene tegevusperiood Tartus kestis viis aastat, seejärel siirdus Erdmann 1823. aastal Saksamaale tervist parandama, Dresdenis sai ta ühtlasi Saksimaa kuninga Friedrich August I (1750–1827) ihuarstiks. Pehmemale kliimale vaatamata vaevasid Erdmanni endiselt podagra ja südamehaigus.²⁸

1826. aastal tehti talle taas ettepanek tulla tööle Tartu ülikooli, seekord füsioloogia, patoloogia ja semiootika professoriks. Alles siis, kui samale kohale valitud Karl Ernst von Baer seda ametikohta vastu ei võtnud ja Saksi kuningas Friedrich August I suri, nõustus Erdmann 1827. aasta sügisel Tartu ülikooli ettepanekule vastu tulema. 1828. aastal anti talle Tartus dieteetika, ravimiõpetuse, meditsiiniajaloo ja meditsiinikirjanduse professuur. Soovijatele viis ta läbi ka ladinakeelsete disputatsioonide harjutustunde. Samuti oli Erdmann mitmel aastal Tartu ülikooli arstiteaduskonna dekaan. Aastatel 1830–38 juhatas ta Tartu ülikoolis professorite instituuti, mille ülesanne oli Venemaa ülikoolidele õppejõude ette valmistada. Lisaks oli Erdmannil mitmeid mittemeditsiinilisi kõrgeid ametikohti hariduse vallas. Erdmann emeriteerus 1843. aastal ja pöördus tagasi Saksamaale, kus ta 1846. aastal Wiesbadenisse suri.²⁹

Erdmanni kohta on väidetud, et väga hea ladina keele oskajana nõudis ta Tartus dissertantidelt eelkõige väitekirja täiuslikku vormi, mistõttu need kaldusid sageli paljusõnalisusse.³⁰ Samas kui lugeda Erdmanni asjalikke monograafiaid, ei ole usutav, et just Erdmanni juhendatud väitekirjad eriliselt paljusõnalisuse poolest silma paistisid. Tollaste väitekirjade koostamisel oligi tavapärane kasutada antiikaegseid retoorilisi võtteid ja pateetikat. Ka Baeri doktoritööd, mis kaitsti enne Erdmanni Tartusse saabumist, võib nimetada üsnagi emotsionaalseks.³¹

²⁸ Toomsalu, 114.

²⁹ Toomsalu, 114–115.

³⁰ Kõrge, 44.

³¹ Vt Kaarina Rein, „Baeri ja Faehlmanni doktoritööde eestindamisest“, *Tõlkija hääl. Eesti Kirjanike Liidu tõlkijate sektiiooni aastaraamat*, IX (2021), 84.

Arvatavalt andis Erdmann inspiratsiooni mitmeks keiserliku Tartu ülikooli doktoritöoks. Nii on oletatud tema õpilase Friedrich Robert Faehlmanni 1827. aastal kaitstud väitekirja „Observationes de inflammationibus occultioribus“ („Vaatlusi varjatumatest põletikest“) puhul, et töö teema, nimelt südamepõletikud, on ajendatud armastatud õpetaja haigusest.³² Erdmanni enda õpetaja Wittenbergis Friedrich Ludwig Kreysig, kes oli tolle aja tunnustatumaid südamehaiguste spetsialiste, pidas Erdmanni haigust südame kokkukasvamiseks südamepaunaga.³³

Ent Erdmanni mõju ja huvidega on seletatud veel keiserlikus Tartu ülikoolis koostatud mitmete meditsiinitopograafiliste doktoritööde olemasolu.³⁴ Õigupoolest pärineb meditsiinitopograafiline lähenemine juba Hippokratese traktaadist „Õhust, veest ja elupaikadest“,³⁵ kus kirjeldati inimeste tervise sõltuvust keskkonnast. Rootsiaegses Tartu ülikoolis võib sellist suunda näha vahetult enne ülikooli inaugurationsiooni kaitstud Johannes Raicuse (u 1580–1632) töös „Füüsikaline-meditsiiniline pühendusdisputatsioon Tartu juba sirguvale uuele kuninglikule kolleegiumile“. ³⁶ 19. sajandil kaitses Tartu ülikoolis meditsiinitopograafilise väitekirja juba mainitud Karl Ernst von Baer 1814. aastal. Ent enamik sääraseid doktoritööd keiserlikus Tartu ülikoolis pärineb Johann Friedrich von Erdmanni esimese ametiaja järgsest ajast. Aastal 1823 kaitsti väitekirja Tartu meditsiinioludest, 1825. aastal Venemaa mineraalveeallikatest. Sellest ajast, kui Erdmann Tartu ülikooli naasis, kaitsti Tartus meditsiinitopograafilised dissertatsioonid veel Riia (1828), Arhangelski (1828), Tallinna (1836), Kreeka (1836) ja Kuramaa (1838) kohta. Aastast 1848, kui Erdmann oli siitilmast juba lahkunud, pärineb veel Euroopa ja Aasia piiril

³² Kristi Metste, „Doktor Faehlmanni kolm raamatut“, *Friedrich Robert Faehlmann. Teosed III*, (Tartu-Tallinn 2011), 10; Faehlmanni doktoritöö eestikeelne tõlge samas, lk 90–152.

³³ Toomsalu, 114.

³⁴ Kalnin, „Meditsiinigeograafia Tartu ülikooli teadlaste töödes“, 584–585.

³⁵ Vt nt *Hippocrates I. With an English translation by W. H. S. Jones, The Loeb Classical Library* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann LTD, 1984), 70–137.

³⁶ Johannes Raicus, *Disputatio physico-medica votiva εις ιερωμα surgenti jam Dorpati novo collegio regio* (Rigae Livonum: G. Schröder, 1631); Eesti keeles: *Akadeemia* 2 (2016), 210–224; vt ka Kaarina Rein „Meditsiinitopograafia Tartu linna kohta aastast 1631“, *Mäetagused*, 45 (2010), 105–144 ja „Johannes Raicuse käsitus Tartu linnast ja selle ümbrusest“, *Akadeemia*, 2 (2016), 225–235.

asuvat Orenburgi linna käsitlev arstiteaduslik doktoritöö.³⁷ Lisaks kaitsti Tartus 1853. aastal mineraalveeallikaid käsitlev väitekirj, mille puhul võib oletada seost Erdmanniga. Järnevalt tuleks neid töid lähemalt vaadelda.

Tartu 1823

Aastal 1823 on liivimaalane Karl Ludwig Moritz (1799–1870) kaitsnud Tartu ülikoolis dissertatsiooni „Specimen topographiae medicae Dorpatensis“ („Proovitöö Tartu meditsiinitopograafiast“), mis hõlmab 80 lehekülge ja on jagatud seitsmeks peatükiks. Töö on pühendatud autori isale, Võru praostkonna praostile Friedrich Gottlieb Moritzile (1769–1833) ja Johann Friedrich von Erdmannile kui õpetajale.

Dissertatsiooni esimeses peatükis kajastub lühike Tartu ajalugu, nii linna rajamine Jaroslav Targa poolt kui ka selle hävitamine Peeter I poolt. Seevastu Katariina II ja Alexander I kohta on antud ülimalt positiivne hinnang.³⁸ Mainitud on eestikeelseid sõnu ja kohanimedid (nt Tartu-liin, Wirzjerw). Tartu elanike arvuks on 1821. aasta seisuga antud 8088 inimest, usutunnistuse kaupa oli luterlasi üle 6500, õigeusklikke üle 1000, katoliiklasi 40 ja kalviniste hoopis vähe (11).³⁹ Linna nimele annab autor järgmise seletuse: Eestlaste nimi Dorpati kohta on muidugi Tartu-liin. See vastab tähenduselt tatarlaste linnale. See tähendab, eestlased eristasid toona vaevu venelasi ja tatarlasi.⁴⁰

Ilmselt on huvipakkavam väitekirja viies peatükk, kus on kirjeldatud Tartus elavaid rahvaid, sealjuures eestlasi. Karl Ludwig Moritz väidab, et eestlasi on Tartus enamasti rohkem kui sakslasi. Enamik eestlastest on vabad, vähesed on veel jäänud pärisorjadeks, kes aga samuti riikliku dekreediga alusel peatselt vabaks lastakse. Ta annab teada, et sakslased asustavad Liivimaad 1156. aastast ning on

³⁷ Abraham Grünfeld, *Verzeichnis der von der medizinischen Facultät zu Dorpat seit ihrer Gründung veröffentlichten Schriften. Historische Studien aus dem Pharmakologischen Institute der Kaiserlichen Universität Dorpat*, III (Halle A. S., 1893), 8–25.

³⁸ Carolus Ludovicus Moritz, *Specimen topographiae medicae Dorpatensis*, (Dorpati Livonorum: Ex officina academica J. C. Schünmanni, 1823), 3–5.

³⁹ Moritz, 36.

⁴⁰ *Dorpati nomen sane Esthonorum vocabulo Tartu-liin. Tatarorum urbem significanti, respondet (Esthoni scilicet tunc Rossos et Tataros haud distinguebant)*, Moritz, 3.

SPECIMEN TOPOGRAPHIAE
MEDICAE DORPATENSIS.

DISSERTATIO INAUGURALIS MEDICA

QUAM,
CONSENTIENTE AMPLISSIMO MEDICORUM
ORDINE

IN
UNIVERSITATE LITERARUM CAESAREA
DORPATENSI,

PRO GRADU
DOCTORIS MEDICINAE

LEGITIME IMPETRANDO
LOCO CONSUETO PUBLICE DEFENDET

AUCTOR
CAROLUS LUDOVICUS MORITZ
LIVONUS,

DORPATI LIVONORUM.
EX OFFICINA ACADEMICA J. C. SCHÜNMANNI.
MDCCCXXXIII.

Joonis 4.

Carl Ludwig Moritzi
1823. aastal kaitstud
doktoriväitekirja
„Proovitöö Tartu
meditsiinitopograafiast“
tiitelleht .

sellest saati oma kultuuri ja ristiusuga eestlaste jämedaid kombeid pehmenanud. Nüüdsel ajal jäljendab osa eestlasi sakslasi, teised venelasi.⁴¹

Autor ütleb, et eesti keel on soome keele sarnane. Eestlased on keskmist kasvu, venelased on neist küll lühemad, kuid eestlased polevat nii sitked ja vastupidavad kui venelased. Juuksed on eestlastel alati blondid, isegi valged, silmad on lastel sageli sinised, täiskasvanutel rohekashallid. Korpulentseid ja kiilaid kohtavat eestlaste hulgas harva.⁴²

Eestlaste meelelaadi kohta kirjutab autor kahjuks sama mida Baergi, et eestlased on endast ülemate ees pugejad ja lipitsejad,

⁴¹ Moritz, 41.

⁴² Moritz, 42.

alamate vastu aga äärmuslikult julmad. Ning eestlaste suurimaks veaks peab ta seda, et nad on tuimad ja loiud, nad ei tunne ei kur-
bust ega rõõmu. Oma hinge harimisega nad ei tegele ja on äärmiselt
ebausklikud. Eluviisilt olla nad autori sõnul lodevad. Toiduks on neil
kala, kapsas, kartul, tangupuder ja piim. Viina joovad kõik eestlased
möödutundetult. Tubakat nad mitte ainult ei suitseta, vaid tarvita-
vad ka nuusktubakana.⁴³

Kui eestlastest rääkides viidatakse ennekõike Baerile, siis ve-
nelasi kirjeldades tsiteerib väitekirja autor Erdmanni 1822. aastal
Tartus ilmunud monograafiat „Andmeid Sise-Venemaa tundmiseks.
I osa“. Venelased on Moritzi sõnul enamasti käsitöölised ja kaupme-
hed, nende arv kasvab Tartus oluliselt suvisel ajal. Väitekirjas maini-
takse ka vanausulisi.⁴⁴ Erdmanni mõju võib näha ka dissertatsiooni
ülesehituses: kõigepealt esitatakse linna ajalugu, seejärel loodusolud
ja kliima, linna struktuur, inimeste ja nende eluviisi kirjeldus ning
lõpuks tüüpilised haigused.

Tartust rääkiva doktoritöö kuuendas peatükis, kus autor vestab
haridusest ja meditsiinist, on juttu ka Tartu ülikooli rajamisest 1802.
aastal. Väitekirja avaldamise ajaks oli Tartu ülikoolis 30 professorit
ja ligi 400 tudengit. Veel mainitakse, et professor Johann Karl Simon
Morgenstern on palju teinud hariduse edendamiseks ning ülikooli
raamatukogu heaks.⁴⁵ Meditsiinioludest rääkides viitab Karl Moritz
Erdmanni Tartu ülikooli kliiniku annaalidele ja lausa ülistab Erd-
manni. Ta mainib ka, et Tartus tegutseb kolm apteeki.⁴⁶

Dissertatsiooni autori sõnul oli kõige raskem viimase ehk seitsmen-
da peatüki koostamine, kus tuli anda ülevaade Tartu elanikkonna ter-
vislikust seisust ja laastavatest haigustest. Ta annab teada, et Tartu
elanike eluasemed paiknevad kas künkal või orus ning elupaigast sõl-
tub ka elanike tervis. Lihtrahvas on Tartus haigustele vastuvõtlikum,
arvab dissertant. Ajaloost rääkides mainib autor, et 1710. aastal rae-
vutses katk eriti just Tartus.⁴⁷ Tartus levinud haiguste hulgas tõstab ta
esile lasteeklampsia, skrofuloosi, seedehäired, psoriaasi, nugiussahaigu-

⁴³ Moritz, 42–45.

⁴⁴ Moritz, 49.

⁴⁵ Moritz, 52–53.

⁴⁶ Moritz, 55–56.

⁴⁷ Moritz, 57–58.

sed, tiisikuse, vesitõve, skorbuudi, artriidi, erinevad palavikud, silmahaigused ja süüfilise. Autor ütleb, et ta nõustub Baeriga vaid osaliselt, kui too ütleb, et eestlaste hulgas on väga harva krampe ja vaimuhaigusi. Ta nimetab spetsiifilisemad haigused, mida tuleb tihti ette. Nende hulka kuuluvad epilepsia, juba mainitud lasteeklampsia ja alkohoolsete jookide liigsest tarvitamisest tekkiv maania, mida Erdmann ka oma Kaasani topograafias on esile toonud.⁴⁸ Talunaiste puhul toob dissertatsiooni autor välja ka maovalu ja hüsteeria.⁴⁹ Epideemiliste haigustena nimetab Moritz ennekõike düsenteeriat, tüüfust, røugeid, leetreid, läkakõha ja sarlakeid.⁵⁰ Peatüki lõpus on ülevaade koduloomade haigustest.⁵¹ Dissertatsioon lõpeb demograafiliste tabelitega, kus autor osutab, et eestlaste arv kasvab kiiremini kui sakslaste oma.⁵²

Teised 1820. aastatel Tartus kaitstud meditsiinitopograafilised väitekirjad

1825. aastal kaitses Hermann Hess (1802–50) Tartu ülikoolis dissertatsiooni mineraalveeallikatest, rõhuga neil allikail, mis asuvad Venemaal. Töö algul viitab autor Erdmannile, kus ta väidab, et Erdmann saatis talle kirja, kus ta kirjeldas mineraalveeallikate avastamist Dresdenis.⁵³ Üksiti on väitekirjas viidatud ka Erdmanni 1822. aasta monograafiale.⁵⁴

1828. aastal on Riias pärit Heinrich Johannes Leithann Tartu ülikoolis kaitsnud 77 lehekülje pikkuse väitekirja „Adumbratio medico-topographica urbis Rigae“ („Meditsiinitopograafiline ülevaade Riia linnast“). Töö eessõna järel on autor tänuväärsest ära toonud dissertatsiooni koostamisel kasutatud raamatute nimekirja. Esimeste teostena on seal näha August Wilhelm Hupeli koostatud „Topograafiliste teadete“ kolme osa, mis on trükitud Riias aastatel 1774, 1771 ja 1782, ning samalt autorilt veel selle teose lisa „Riia ja Tallinna

⁴⁸ Moritz, 65–66.

⁴⁹ Moritz, 66.

⁵⁰ Moritz, 66–68.

⁵¹ Moritz, 69–71.

⁵² Moritz, 71–80.

⁵³ Hermannus Henricus Hess, *Nonnulla de fontibus medicatis, praesertim in Ruthenia obviis* (Dorpati Livonorum: Ex officina academica J. C. Schünmanni, 1825), 6.

⁵⁴ Hess, 4.

asehalduskonna praegune seisukord“,⁵⁵ trükitud Riias 1789. aastal, ning samas trükitud ajakiri *Nordische Miscellaneen*. Lisaks nimeta-
tuile on nimekirjas veel 17 Riia ja Liivi- ja Kuramaad käsitlevat
teost.⁵⁶ Erdmanni teoseid selles nimekirjas ei ole. Töö on ülesehitu-
selt siiski sarnane eelnevalt kirjeldatud meditsiinipograafiatega,
st kõigepealt ülevaade Riia ajaloo, linna struktuurist ja selle kandi
loodusest. Viimase teema lahkamisel lisandub veel üks kirjanduse
nimekiri, mis koosneb üheksast teosest. Juttu on ka linnas paikne-
vast kolmest mineraalveeallikast, millest üks on väevli- ja teised
rauasialdusega.⁵⁷

Peatükid on selles väitekirjas nummerdamata, kuid teisele ehk
ilmastikust rääkivale jaotisele järgneb peatükk rahvastikust. Riia
rahvaarvuks annab autor 1828. aasta seisuga 45 307 inimest. Kõige
rohkem on sakslasi (18 577), kelle kohta autor mainib, et nad tulid
sellesse piirkonda 1158. aastal ja allutasid veristes tapatalgutes en-
dale liivlased, lätlased ja muud kohalikud hõimud. Arvult teised on
Riias autori sõnul venelased (üle 10 000) ja kolmandal kohal lätlased
(6450). Neljandal kohal on poolakad (üle 4000). Rahvusliku jaotuse
kohta toodud andmed pärinevad autori sõnul 1820. aasta augustist.
Järgneb rahvastiku jaotus usutunnistuse kaupa, kus evangeelsed lu-
terlased moodustavad enamiku (26 000 inimest).⁵⁸

Kohalikest kommetest rääkides teeb Heinrich Johannes Leithann
juttu jaanipäeva tähistamisest ja sellega seotud taimede kogumi-
sest.⁵⁹ Autor räägib ka meres suplemisest, mis on kohalike seas po-
pulaarne, ja saunast, mis olevat venelastele hädavajalik, kuid meel-
divat alamklassi hulgas ka paljudele teistele.⁶⁰

Haiguste peatükis ära toodud tõved ei erine kuigi palju Tartus
esinevatest. Ignorantsuse näiteks toob autor vanausulised, kes ei
taha oma lapsi rõugete vastu vaktsineerida lasta ega küsi arstidelt
abi. Samuti tulevat Riias angiini ette rohkem kui mujal Liivimaal.⁶¹

⁵⁵ Indrek Jürjo, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819* (Tallinn: Riigiarhiiv, 2004), 154.

⁵⁶ Heinrich Johannes Leithann, *Adumbratio medico-topographica urbis Rigae* (Dorpati Livonorum: Typis J. C. Schünmanni, typographi academici, 1828), 9–10.

⁵⁷ Leithann, 24–25.

⁵⁸ Leithann, 38–42.

⁵⁹ Leithann, 57–58.

⁶⁰ Leithann, 61.

⁶¹ Leithann, 66–67.

Viimases peatükis annab autor ülevaate Riia haridusasutustest, haiglatest ja hoolekandeesutustest, arstidest ja muudest meditsiini-ga seotud ametitest.⁶²

Heinrich Johannes Leithanni väitekirja lõpuleheküljel on nimeki-ri töösse sattunud trükivigadest.⁶³ Autor ei ole oma dissertatsioonis tuginenud teistele Tartus koostatud meditsiinitopograafiatele.

Samal aastal (1828) on Tartus trükitud Rudolf Richteri (1803–36) saksakeelne doktoritöö, mis annab ülevaate sadamalinn Arhangelskist. See on Tartu ülikoolis 19. sajandil koostatud meditsiinitopograa-filistest dissertatsioonidest kõige mahukam, koosnedes 10 peatükist ja hõlmates 165 lehekülge. Autor oli pärit Võrust ja tegutses lae-vaarstina. Väitekirja on alustatud Arhangelskis ja lõpetatud Kroon-linnas 1827. aastal, selles on ära trükitud ka Arhangelski kaart. Erandlikuks teeb selle doktoritöö asjaolu, et see on kirjutatud sak-sa keeles, sellal kui tollane tavapärane väitekirjade kirjutamise ja kaitsmise keel oli ladina keel. Ilmselt kaitsti töö *in absentia*.

Autor ütleb, et kuni 15. sajandini oli Arhangelski ümbrus tšuudi-de maa.⁶⁴ Praegu on tema sõnul elanike arv linnas möödunud aas-ta (1826?) andmete põhjal 19 558, elanikkond jaguneb venelasteks ja välismaalasteks. Viimaste hulgas on peamiselt sakslased, vähesel määral inglasi ja minimaalselt teisi rahvusi.⁶⁵ Töö koostamisel on vii-datud vene- ja saksakeelsele kirjandusele, ladina keeles on vaid tai-menimed.

Kuuendas peatükis „Eluviis ja lõbustused“ (*Lebensart und Verg-nügungen*) viitab autor kohe alguses Erdmanni Kaasani linna ja kubermangu meditsiinitopograafia ning sealsele venelaste kirjel-dusele.⁶⁶ Autor arendab seda teemat edasi ja kirjeldab venelaste pi-dutsemist, sealhulgas liigset alkoholi pruukimist ja joomatsükleid. Enne keskööd lähevad tema sõnul Arhangelskis voodisse vaid lapsed. Olulised lõbustused on seal kelgutamine ja kaardimäng.⁶⁷

⁶² Leithann, 71–76.

⁶³ Leithann, 77.

⁶⁴ Rudolph Richter, *Versuch einer medizinischen Topographie der Gouverne-ments- und Hafens-Stadt Archangelsk* (Dorpat: Gedruckt bei J. C. Schünmann, Universtätsbuchdrucker, 1828), 9.

⁶⁵ Richter, 67.

⁶⁶ Richter, 75.

⁶⁷ Richter, 88.

Kümnendas ehk viimases peatükis on ära toodud Arhangelski elanikkonna tervisekäitumine ja haigused.⁶⁸ Siingi kirjeldatakse veelkord alkoholi tarbimisest tingitud probleeme ja viidatakse Erdmannile.⁶⁹ Muude käitumisharjumuste kohta Arhangelskis teab autor öelda, et liigne teejoomine põhjustab hemorroide nii nagu ka kohvi joomine.⁷⁰ Saunast tingitud temperatuuri vaheldus ei ole tema sõnul hea ning veel mainib ta elanike liiga palavaid elutube, nimelt armastavat venelane toasooja rohkem kui teised eurooplased.⁷¹ Haiguste teket mõjutavad autori sõnul nii aastaegade vaheldumine kui ka miasmid ja contaagiumid.⁷²

Tallinn 1836

1836. aastal on Ferdinand Haller (1808–55) Tartu ülikoolis kaitsnud töö Tallinna meditsiiniludest „Specimen topographiae medicae Revalensis“ („Proovitöö Tallinna meditsiinitopograafiast“) mahuga 73 lk. Väitekiri jaguneb kuueks peatükiks ja jällegi algab see ülevaatega linna struktuurist ning ajaloo. Autori sõnul on Tallinn 600 aastat vana ja taanlaste poolt asutatud. Linna nimi Reval on tema sõnul tulnud taani sõnast *Reefwel*, mis tähendab „kivide rida“. Linna teke algetena nimetab autor taanlaste retki sellesse kanti ja Erik IV ajal rajatud Püha Miikaeli kloostrit, viidates Johann Conrad Philipp Willigerode (1779–1848) „Eestimaa ajaloo“ („Geschichte Ehstlands“) 1830. aastal ilmunud teisele trükile ja Hupeli 1774. aastal ilmunud „Topograafiliste teadete“ esimesele osale.⁷³

Dissertatsiooni neljas ja ilmselt huvipakkuvaim peatükk annab ülevaate Tallinna rahvastikust. Autor sõnab, et Tallinna rahvaarv muutub vastavalt aastaajale, ent viimase loenduse andmetel 1834. aastal oli seal 15 700 elanikku, sõjaväelased väljaarvatud.⁷⁴ Kõige rohkem on autori sõnul Tallinnas sakslasi, kuid rohkelt elab seal ka eestlasi ja venelasi. Leidub ka soomlasi ja rootslasi ning teisi välis-

⁶⁸ Richter, 112.

⁶⁹ Richter, 128–130.

⁷⁰ Richter, 130–131.

⁷¹ Richter, 135–137.

⁷² Richter, 137–139.

⁷³ Ferdinand Adolf Haller, *Specimen topographiae medicae revalensis* (Revalle: Typis Lindforsianis, 1836), 28–29.

⁷⁴ Haller, 42.

maalasi. Sakslased väheste eranditega ning kõik eestlased ja soomlased on evangeelset luteri usku. Venelased kuuluvad üldiselt Kreeka kiriku alla, kuid väike osa neist on vanausuliste sekti liikmed. Katooliklust esindavad peamiselt poolakad.⁷⁵

Väitekirja autori sõnul on eestlased Tallinnas kas teenijad, valvurid, käsitöölised või kaupmehed, naised on õmblejad, pesunaised või teiste sarnaste tööde tegijad. Eestlased imiteerivad sakslasi, kuid samas on nende suhtes umbusklikud. Eestlased elavad sageli mereäärsetes äärelinnades ja söövad palju kala (heeringat, kilu). Seevastu liha söövad nad harva, nende peatoidus on lisaks kalale juurviljad, kartulimugulad, puder, hapupiim ja must aganaleib. Nende sagedasim jook on vesi, kuid ka kali. Pidude ajal juuakse mõõdotundetult viina, naised joovad viimasel ajal palju kohvi, mehed seevastu suitsetavad tubakat ja kasutavad veel nuuskutubakat. Soomlased ja rootslased autori sõnul oma käitumiselt eestlastest kuigi palju ei erine, väljaarvatud selles, et oma isandaid usaldavad nad rohkem ja on lojaalsemad. Kirjeldades Tallinnas viibivaid venelasi, viitab autor Erdmanni 1822. aastal ilmunud monograafiale, ning lisab, et venelased käituvad Tallinnas samamoodi kui teistes linnades. Tallinna kõrgema ja keskklassi elanikke iseloomustab autor kui rikkumatuid, lihtsaid, külalislahkeid, kes paistavad silma armastusega nii oma linna kui ka isamaa vastu.⁷⁶

Arste ütleb väitekirja autor Tallinnas elanike arvu kohta olevat üsna palju, umbes 12, kui sõjaväearstid välja arvata. Haller on eraldi tähelepanu pööranud Tallinna naistele. Siingi jätab ta kõrvale alamklassi ja iseloomustab õrnemat sugu Tallinnas kui headelt kommetelt silmapaistvat, vähem aga harituselt. Viimast peab autor koguni puuduseks, mis naiste tervist närvutab. Tallinna naised peab autor tugevaks, küll aga mainib, et neil on sageli tavaks öö läbi tantsida, samuti joovat nad viimasel ajal liialt palju kohvi, millest tulevad ka haigused, näiteks vereringehäired, pletoora ja polüeemia ehk paljuveresus.⁷⁷

Dissertatsiooni viimane ehk kuues peatükk on pühendatud Tallinnas esinevatele haigustele, kuid erinevalt teistest sarnaste tööde autoritest ei esita Haller statistikat tõbede kohta, vaid viitab Her-

⁷⁵ Haller, 45.

⁷⁶ Haller, 64–65.

⁷⁷ Haller, 55–56.

5571.
**SPECIMEN TOPOGRAPHIÆ
MEDICÆ REVALENSIS.**

DISSERTATIO INAUGURALIS
MEDICA

QUAM

CONSENSU ET AUCTORITATE AMPLISSIMI
MEDICORUM ORDINIS

IN

UNIVERSITATE CÆSAREA LITTERARUM
DORPATENSI,

UT GRADUM

DOCTORIS MEDICINÆ

RITE ADIPLICATER

LOCO CONSUETO PUBLICE DEFENDET

AUTOR

FERDINAND AD. HALLER,

ESTHONUS

REVALLE.

TIPIIS LINDBERGIANIS
MDCCCXXXV.

Joonis 5.
Ferdinand Halleri
meditsiinitopograafiline
töö Tallinna kohta
1836. aastast.

mann Bluhmi (1743–1810) teosele „Katse kirjeldada peamiselt Tallinnas valitsevaid haigusi“ („Versuch einer Beschreibung der hauptsächlichsten in Reval herrschenden Krankheiten“), mis on trükitud 1790. aastal Marburgis. Tallinna kohta ütleb Haller, et sealses sõjaväehaiglas esineb haigusi, mida linnas endas haruharva ette tuleb, näiteks skorbuuti. Küll aga on Tallinnas endeemiline seisund palavikuga külmetushaigused (*febris pituitosa*).⁷⁸ Autor nimetab 1833. aasta gripiepidemiat, tüüfuse levimist aastatel 1826, 1831, 1834 ning 1831. aasta kooleraeepidemiat.⁷⁹

Tallinna eripärana tõstab autor esile merevees suplemise, mida ta nimetab väga kasulikuks. Seejuures võrdleb ta Tallinna ja Haapsalu

⁷⁸ Haller, 55–56.

⁷⁹ Haller, 72–73.

ja ütleb, et viimases on muda tõttu merevesi soojem ja seal on parem kümmelda. Autori sõnul huvi kümblemise vastu kasvab ja enamik inimesi harrastab seda juunist augustini, kuid mõned koguni maist septembrini. Mereveega saab tema sõnul ravida erinevaid haigusi, nagu närvihaigused, reumaatilised vaevused, rahhiit, astma, epilepsia ja sügelised. Samas sauna suhtub autor negatiivselt, sest sealt levivat tema sõnul nakkushaigused, nagu süüfilis ja sügelised.⁸⁰

Väitekirja tekstis jääb silma, et Tallinna kohanimed on antud kas ladina või saksa keeles, eestikeelseid nimesid pole lisatud, nt Mons St. Antonii – Tõnismägi, mons Lacensis (Laaksberg) – Lasnamäe, Domus Sodalitatis Capitum Nigrorum (Schwarzenhaeupter) – Mustpeade vennaskonna maja, Catharinae vallis (Catharinenthal) – Kadriorg. Autor ei pööra tähelepanu ka eestlaste ja soomlaste sarnasele etnilisele päritolule, vaid juhindub ainult kultuurilisest sarnasusest.

Kreeka ja Kuramaa 1830. aastatel

1830. aastatel on Tartus kaheaastase vahega koostatud kaks meditsiiniväitekirja, mis räägivad meditsiinioludest Kreekas ja Kuramaal. Neist esimene, 1836. aastast pärinev töö Carl Gustav Thraemeri sulest mahuga 123 lehekülge kannab pealkirja „De artis medicae in Graecia statu hodierno“ („Arstimiskunstist Kreekas tänapäevase seisuga“). Teise, 1838. aastast pärineva väitekirja autor on Carl Pantenius (1812–77) ning töö pealkiri on „De morbis Curoniae vernaculis“ („Kuramaa kohalikest haigustest“), 48 lk. Nimetatud dissertatsioonid on paljuski sarnased. Kummaski pole ajaloolist ülevaadet piirkonast. Thraemer küll mainib, et Kreeka tõusis tulest nagu fooniks, kui Venemaa, Inglismaa ja Prantsusmaa 1827. aastal Navarino lahingus kohtusid,⁸¹ ent seejärel minnakse kohe tervishoiu ja haiguste juurde. Nii Thraemeri kui ka Panteniuse väitekiri räägib suuresti sellest, et kohalik rahvas on ebausklik ega usalda professionaalseid arste.

Carl Gustav Thraemeri doktoritööst tuleb ka välja, et õppinud arste on Kreekas vähe ja nende poole pöördumine pole kõigile tasku-

⁸⁰ Haller, 21–25.

⁸¹ Carl Gustav Thraemer, *De artis medicae in Graecia statu hodierno* (Dorpati Livonorum: Typis J. C. Schünmanni, typographi academici, 1836), 7–8.

kohane.⁸² Usaldatakse pigem kohalikke ravitsejaid ja preestreid kui välismaal arstiks õppinuid, kirurgiaga tegelevad eelkõige Rumeelia ja Albaania elanikud.⁸³ Dissertatsiooni autor kurdab, et kreeklased usaldavad liialt aadrilaskmist.⁸⁴ Apteeke on vaid üksikutes kohtades ning seal müüakse ka toitu, nt juustu ja oliive.⁸⁵ Autor taunib vaimuhaigete kloostritesse või kaugete maanurkade kirikutesse viimist.⁸⁶

Samas kiidab Thraemer Kreeka kliimat, ravimtaimi ning juba antiikajast tuntud mineraalveeallikaid. Eriti palju on ravimtaimi tema sõnul Kreetal ja autor sõnab, et Hippokrates ei kõhkleks haigeid sinna saatmast.⁸⁷ Thraemeri väitel kubiseb kogu Kreeka mineraalveeallikatest.⁸⁸

Autori põhisõnum paistab olevat, et Kreekas on Euroopa mõju kestnud lühikest aega ja seega on noor iseseisev riik muu Euroopaga võrreldes üsna mahajäänud. Kuigi väitekirjas on palju erinevaid teemasid, ei ole see peatükkideks jagatud. Samas jäävad silma rohked mahukad joonealused märkused. Ladinakeelset teksti ilmestavad uuskreekakeelsed sõnad ja viited antiikautoritele.

Kui eelnevalt kirjeldatud väitekirjas viiteid Erdmannile pole, ehki töö sisu võinuks selleks küllaldaselt põhjust anda, siis Carl Panteniuse ülevaates Kuramaast on Erdmann arstiteaduskonna dekaanina trükkimiseks loa andnud, kuid muus pole tema mõju märgata.

Oma töö algul esitab Pantenius tabelid Kuramaal ette tulnud haiguste kohta, mis hõlmavad kuus lehekülge.⁸⁹ Autori sõnul annavad need tabelid tunnistust Kuramaa tervisesüsteemi heast toimimisest, sest haigeid on arvele võtnud kohalikud arstid. Edasi tuuakse ära kommentaarid haiguste kohta. Eraldi peatükkidena on esitatud tähelepanekud kirurgiast ja ämmaemandakunstist, töö viimane peatükk jutustab haiguste vähendamise kohta Kuramaal. Kogu väitekirj on kantud progressiusust oma kodukandis. Selles on huvitav ka asjaolu, et haiguste levitamises süüdistatakse teisi rahvaid. Autori sõnul levita-

⁸² Thraemer, 12–15.

⁸³ Thraemer, 19–21, 42.

⁸⁴ Thraemer, 55–58.

⁸⁵ Thraemer, 24–25.

⁸⁶ Thraemer, 79–80.

⁸⁷ Thraemer, 91–94.

⁸⁸ Thraemer, 68.

⁸⁹ Carl Pantenius, *De morbis Curoniae vernaculis* (Dorpati Livonorum: Typis J. C. Schünmanni, typographi academici, 1838), 8–13.

vad juudid Kuramaal sügelisi.⁹⁰ Rõugete vastu vaksineeritakse usinalt, kuid nakatumine tuleb piiriprovintsist Leedust.⁹¹ Talupojad on arstide suhtes umbusklikud ja pole ametliku meditsiiniga harjunud.⁹²

Orenburgi kirjeldus

Johann Friedrich Erdmann lahkus siitilmast aastal 1846, kuid tema töödele toetuti Tartus hiljemgi. Siin võib mainida hilisema arsti ja salanõuniku Peter Magnus Friedrich von Maydelli (1819–84) 1848. aastal kaitsnud dissertatsiooni Orenburgi kohta pealkirjaga „Nonnulla topographiam medicam orenburgensem spectantia“ („Mõningaid vaatlusi Orenburgi meditsiinitopograafiast“). Selles 69-leheküljelises väitekirjas võib näha endise meditsiinitopograafilise doktoritöö skeemi juurde tagasipöördumist – kõigepealt räägitakse linna ajaloo ja rahvastikust, rõhutades, et Orenburg asub Euroopa ja Aasia piiril ning on suur rahvaste paabel. Keeltest kasutatakse seal autori sõnul vene või tatari keelt, millel on palju murdeid. Autor kirjeldab töös oma antropoloogilisi tähelepanekuid euroopiidse ja mongoliidse rassi segunemisest.⁹³ Sellele teemale viitavad ka väitekirja lõppu lisatud teesid.⁹⁴ Töö ise jaguneb seitsmeks peatükiks, millel on omakorda alajaotised. Doktoritöö lisan on eraldi ära toodud muslimitest kirgiiside haigused. Viimased hoiavad autori sõnul kristlastest eemale ja arstivad end Koraani abil.⁹⁵

Maydelli dissertatsioonis viidatakse nii Rudolph Richteri väitekirjale Arhangelskist kui ka Johann Friedrich Erdmanni Kaasani meditsiinitopograafiale.⁹⁶ Orenburgil on Maydelli sõnul tervislik asukoht, elustiilist tingitud haiguste hulgas mainib autor kõhuhai-gusi, mida põhjustavat rohke meloni ja sibula söömine suvel. Samas nendib Maydell, et selles linnas skorbuuti peaaegu pole, seda esinevat vaid sõjaväehaiglas. Paistab, et meloni ja sibula söömist ning skorbuudi vähesust väitekirja autor omavahel seostada ei oska, kui-

⁹⁰ Pantenius, 21.

⁹¹ Pantenius, 23–24.

⁹² Pantenius, 31–32.

⁹³ Petrus M. F. de Maydell, *Nonnulla topographiam medicam orenburgensem spectantia* (Dorpati Livonorum: Typis Henrici Laakmanni, 1848), 25.

⁹⁴ Maydell, 69.

⁹⁵ Maydell, 47–59.

⁹⁶ Maydell, 33.

gi skorbuudi põhjust, nimelt värske puu- ja köögivilja mittedesöömist teati juba 18. sajandil.⁹⁷ Ka väidab Maydell, et Orenburgis on palju hulkuvaid koeri, kuid marutaudi esineb üllatavalt vähe. Kasakate linnaosas on naise poole vähem kui mehi ja seal tuleb ette süüfilist.⁹⁸

Peter Magnus Friedrich von Maydelli doktoritööd võib ilmselt pidada viimaseks meditsiinitopograafiliseks Erdmannile toetuvaks väitekirjaks Tartus. Tuleb küll mainida, et viidet Erdmanni sugulasele Otto Linné Erdmannile (1804–69) ja tema asutatud ajakirjale Erdmanns Journal für praktische Chemie näeb näiteks Theodor Bernhard Meyeri (1828–89) 1853. aastal koostatud väitekirjas, mis räägib lämmastiku sisaldusest mineraalveeallikates.⁹⁹

Kokkuvõte

Wittenbergis sündinud ja seales ülikoolis meditsiinidoktori kraadi omandanud Johann Friedrich von Erdmann tegutses keiserlikus Tartu ülikoolis meditsiiniprofessorina aastatel 1818–23 ja 1827–43. Enne oli ta olnud meditsiiniprofessor Kaasani ülikoolis ning sealsete muljete põhjal avaldas ta 1822. aastal Tartus esimese osa oma kolmeköitelisest monograafiast „Andmeid Sise-Venemaa tundmiseks“. Pärast selle raamatu ilmumist võib Tartu ülikoolis täheldada aastatel 1823–48 mitmete meditsiinitopograafiliste doktoritööde kaitsmist. Nende väitekirjade analüüs näitab, et sellistel töödel oli kahtlemata olemas seos meditsiiniprofessor Johann Friedrich von Erdmanni ja eelkõige tema 1822. aastal ilmunud teosega Kaasani linnast ja kubermangust.

Kõige tugevam side Erdmanniga on Karl Ludwig Moritzi 1823. aastal kaitstud väitekirjal „Proovitöö Tartu meditsiinitopograafiast“, mis on Erdmannile pühendatud ja milles on tsiteeritud mitut tema teost. Edaspidi tuleb meditsiinitopograafilistes dissertatsioonides Erdmannile viitamist harvem ette. Sellegipoolest on Erdmanni monograafia „Andmeid Sise-Venemaa tundmiseks“ ilmselt mõjutanud mitme Tartu ülikooli meditsiinitopograafilise väitekirja ülesehitust

⁹⁷ Arvo Tering, „Skorbuuditeema Baltimaade arstide dissertatsioonides“, *Ajalooline Ajakiri*, 4 (2013), 449–450.

⁹⁸ Maydell, 38–43.

⁹⁹ Theodor B. Meyer, *Quaestiones de fontibus, ex quibus animalia et plantae nitrogonium excipiant* (Dorpati Livonorum: Typis viduae J. C. Schünmanni et C. Mattieseni, 1853), 16.

ja töödes käsitletavaid teemasid.

Oma meditsiinitopograafias Kaasani kubermangu kohta on Erdmann kirjeldanud ka soome-ugri rahvaid ja meile on ta huvitav võib-olla just seetõttu. Kui Erdmanni monograafialet toetudes võis loota, et meditsiinitopograafilised väitekirjad heidavad rohkem valgust ka soome-ugri rahvastele, siis Tartu väitekirjades on nende kohta andmeid napilt. Võib öelda, et Tartus koostatud meditsiinitopograafiates tsiteeritakse Erdmanni enamasti siis, kui kirjutatakse venelastest (nt Tartus ja Tallinnas) või Venemaa linnadest (Arhangeliskist ja Orenburgist). Erdmanni huvide hulka kuulusid veel mineraalveeallikad, kuid Tartu dissertatsioonides kajastub seegi vähe.

Erdmanni suhtumine teistesse rahvustesse oli leebe ja salliv, Tartu doktoritöödes on rahva vaimupimeduse kohta kriitikat rohkem ja alati mitte põhjendatult. Erdmann ei olnud Vene keisririigi alam ja seetõttu võib väita, et tema kirjeldustele Sise-Venemaast oli omane neutraalne kõrvalpilk.

Johann Friedrich von Erdmanni kui erudeeritud ja laia silmaringiga arstiteadlase pärandi uurimine pole kindlasti veel lõpetatud. Keiserliku Tartu ülikooli meditsiinitopograafilised väitekirjad väärivad veelgi põhjalikumat uurimist, eriti selles osas, mis puudutab neis leiduvat etnograafilist ja keelelist materjali. Tartu Ülikooli raamatukogus on hoiul ka Erdmanni kirjad Karl Morgensternile, mis võivad samuti huvi pakkuda.

Kaarina Rein, PhD, on TÜ raamatukogu teadur.

Johann Friedrich von Erdmann and Medical Topographies at the University of Tartu

Kaarina Rein, UT Library

Johann Friedrich von Erdmann was born in Wittenberg (1778–1846) in the family of high-ranking clergyman. He acquired an excellent knowledge of Latin from his father and older brother. He first studied theology at the University of Wittenberg, but switched to medicine after a year and became a student of Professor Friedrich Ludwig Kreysig (1770–1839), largely known for his work with cardiological diseases. In 1802 Erdmann defended his doctoral thesis on electrolysis titled *Utrum aqua per electricitatem columnae a celeberrimo Volta inventae in elementa sua dissolvatur?* at the University of Wittenberg and obtained a degree in medicine and surgery. After the defence of his thesis he completed his studies in Vienna under the supervision of Johann Peter Frank (1747–1821) who was regarded a pioneer in the field of public health. After his return to Wittenberg in 1804 Erdmann became Professor of Pathology and Therapy at the local university.

In 1810 Erdmann was invited to take the post of Professor of Medicine at Kazan University in Russia. Erdmann accepted the invitation and as he had no knowledge of Russian, he delivered his lectures at Kazan University in Latin. In addition to his posts of professor and dean of the medical faculty (1814–1817), Erdmann was in charge of inspecting schools at the governorate of Saratov, Simbirsk, Astrakhan, Perm and Tobolsk. As a member of the school committee, he undertook long journeys to these governorates from 1815 to 1816, familiarising himself with the conditions of schools in Russia and the activities, habits and traditions of the local people. One of his interests were mineral springs.

On the basis of his impressions of Russia Erdmann compiled a monograph in three volumes, the first part titled *Medizinische Topographie des Gouvernements und der Stadt Kasan, nebst mehreren darauf Bezug habenden historischen, geographischen, statistischen und ethnographischen Notizen von Dr. Johann Friedrich Erdmann.*

Beiträge zur Kenntniss des Innern von Russland was printed in 1822 in Tartu. It was meant for Germans to study the conditions in the heartland of Russia. The author wrote about different peoples living in Russia, including Finno-Ugric nations.

In 1817 Erdmann was invited to the University of Tartu/Dorpat to take the position of Professor of Pathology, Semeiotics, Therapy and Clinics. He became head of the polyclinic as well. Erdmann's first period of activity in Tartu lasted from 1818 to 1823, after which he headed to Germany to improve his health. In 1828 he returned to Tartu and became Professor of Dietetics, Pharmaceutics, History of Medicine and Medical Literature. He was also Dean of the Faculty of Medicine and head of the Institute of Professors. Erdmann retired in 1843 and returned to Germany, where he died in Wiesbaden in 1846.

After Erdmann's first period of professorship, several medical topographical dissertations were written and defended at the University of Tartu from 1823 to 1848. Thus, in 1823 a medical topography was compiled about Tartu, followed by dissertations about Riga (1828), Archangelsk (1828), Tallinn (1836), Greece (1836), Courland (1838) and Orenburg (1848).

Erdmann may have had an influence on the structure of these works, starting with the history, demographics and climate of the chosen location. The works frequently include interesting aspects about ethnographical details, as well as hints about the local languages. Erdmann's monograph from 1822 was mostly quoted when the author of a dissertation described Russian people and their lifestyle. Erdmann's attitude towards different nations was rather liberal, whereas in the dissertations presented in Tartu local people were often criticised.

Future research topics may include the further analysis of Erdmann's work and correspondence as well researching the medical topographies presented in Tartu from an ethnological point of view.